

ESKİ MEZOPOTAMYA KAVİMLERİNDE KANUN ANLAYIŞI VE AN'ANESİ

Prof. Dr. Emin BİLGİÇ

Hukuk ve kanun fikrinin doğuşu ve Mezopotamya kavimleri :

Umumiyetle hukukun ve hukuk tatbikatının vazedilmiş kanunlar ortaya çıkmadan da var olduğu ve bu safhalarında hukukun örf, âdet ve teamüllerden doğan umuma şâmil bir kaaideler mecmuası halinde kendini gösterdiği iddia ve kabul edilebilir. Bugün hukukun çerçevesi içerisinde mütâlâa ettiğimiz, benzer hâdiselere daha önce tatbik edilmiş olan, çeşitli mevzularla ilgili belli muamelelerin tekerrürü suretiyle hukukun mevzu ve kaidelerinin taazzi ve tezahür etmeğe başladığı şüphe götürmez. Tarih boyunca milletlerin **Teamül Hukuku'na** bu şekilde girmiş olduklarını, bu teamüllerin her içtimai çevrede, bilhassa kendi tâbi oldukları din ve devlet anlayışına göre çeşitli anlayış ve tatbik tarzları istikametinde tekevün ettiğini, binaenaleyh hukukun bu şekil ve devresi için zamanımıza intikal etmiş vesikaları mevcut olsun veya olmasın herhangi bir eski medeniyet çevresi veya medeniyet âmili hesabına öncülük ve öncelik iddiasında bulunmanın kolay olmayacağını, hattâ mümkün olmadığını belirtmek isteriz.

Fakat tarihin muayyen bir er devresinde taazzi etmiş hukuk nizâm ve sistemleri seviyesine erişmiş olduklarının aynı zamanda bol delil ve vesikalarını vermiş olan kavimler, bu konuda da hususi bir alâkaya lâyık görülmeyi hak ederler. İşte Eski Mezopotamya Kavimleri ve bunların başında Sumerliler, kanaatımızca dünya tarihinde bu alâkaya lâyık olmak bakımından birinci yeri işgal etmektedirler¹. Çünkü icad ettikleri çivi yazısının, piktografik karakterinden yeni sıyrıldığı Erhanedan devri ortalarından, yani

Çivi yazılı hukuki-iktisadi kaynakların devirlere göre hususiyetleri, karakter ve muhtevaları hakkında vaktiyle tarafımızdan Belleten 44 (1947), s. 571 v. dd. de "Çivi yazılı hukuki-iktisadi kaynaklar, mahiyet ve muhtevaları" başlığı altında neşredilen tetkikimizde bilgi verilmiş, bu metin nevelerine göre devirlerin karakterleri çizilmeğe çalışılmış ve bu konularda o zamana kadar çıkan literatür kaydedilmiştir. Bu makalemizde ise, tahsisen Mezopotamya kanunlarının incelenmesi ile, eski Mezopotamya kavimlerinde hukuk konusu bir cephesinden daha işlenmiş olmakta ve bir bakıma bu tetkikler birbirini tamamlayan bir bütün teşkil etmektedirler. Tabiiyle yeni buluntulara ve inkişafırlara göre önceki yazıda verilen bazı bilgiler ve fikirler de bu yazıda bahis konusu edildikçe tashih edilmiş ve yeni bilgilere göre tamamlanmış olmaktadır.

Bu makalede geçen kısaltmalar: Deimel, Sumerisches Lexikon ve hususiyle I. J. Gelb, Standard Operating Procedure for the Assyrian Dicrionary, App. II (s. 72 v. dd.) ve App. III (s. 81 v. dd.) de kabul edilen esaslara göre verilmiştir.

¹ Bu düşünceyi teyit eder mahiyette olmak üzere bk. San Nicolo, Beitrage, s. 4 v. d.; S. N. Kramer, From the Tablets of Sumer, Colorado 1956, s. 47 v. d. (Almanca neşri: Die Geschichte beginnt mit Sumer, Frankfort am Main, 1959, s. 50 v. d.).

son kronolojik tesbitlere göre takriben M. Ö. 3000 yıllarının hemen sonrasında, tarla, ev, esir v. s. alış verişine dair, muayyen bir forma bürünmüş, şahitlerin de kaydedildiği Sumerce vesikalar bulunmuştur². Yalnız bunlarda, sonraki Sumerce vesikalardan farklı olarak tarih kaydı bulunmamaktadır³.

Halbuki Eski Mısır'da, biraz aşağıda Mezopotamya kavimleri münasebeyle asıl üzerinde duracağımız, kanun tedvin veya vaz'ı mev'zuu bir tarafa⁴, muasır çağlarda, doğrudan doğruya günlük hayatla ilgili, belli şekle sokulmuş gerçek hukuki vesika ve mukaveleler pek mahdut ölçüde meydana getirilmiştir. Yâni Mısır'da, günlük hayatla ilgili hukuki muamelelerin yazı ile tesbiti Mezopotamya'da olduğu mânâda bir ihtiyaç ve teamül hâlini almamış, hattâ Mısırlıların idare sistemi ve telâkkileri hemen hemen tarihlerinin son devirlerine kadar buna müsait olmamıştır⁵. Orada hukuki muamelelerin belli veçheleri hakkında kısmen bilgi edinilebilecek bazı mahkeme zabıtları, mal nakil vesikaları, ve vasiyetnameler⁶ bulunmakla beraber bunlar asla Mezopotamya kavimlerinin-kilerle kaabili kıyas çeşitlilik ve bollukta değildirlir.

Mezopotamya'da, yukarıda ifade ettiğimiz gibi, sahamızın mutedil kronoloji ölçüsü ile hemen M. Ö. 3000 lerden itibaren tanzim edilmeğe başlanan vesikalarda kendini gösteren hukuki muamele anlayış ve an'anesinin, yâni, meselâ satılan bir malın satılmamış olduğu iddia edilebilmek suretiyle o mala tekrar tesahübe kalkışılmasını önleme kasdını güden vesika tanzimi işinin ve şahit kaydının aynı zamanda bir hukuki müeyyideye işaret etmekte olduğu⁷, bu müeyyidenin ise, cemiyette, onu kullanan bir teşekküle veya zümreye delil teşkil ettiği dikkatten uzak tutulmamak icap eder. Bu hâl ise Sumer cemiyetinin çoktan siyasi bir topluluk hâline geldiğini ve bu siyasi cemiyetin de müeyyiden içtimai müesseseye, yâni hukuk nizâmına artık sahip olduğunu ortaya koyar. Bu kanaati teyit etmek üzere bugün, isabetli bir şekilde, gerek Mezopotamya'nın coğrafi tabiatından, gerekse Sumerlilerin kavmi bünyelerinden ileri gelmek üzere, Mezopotamya'da henüz yazının resim karakterinde olduğu devirlerde dahi Sumer cemiyetinde "**yaşlılar meclisi**" nin bulunmakta olduğu, küçük şehir beylik ve

2 Langdon, Excavations at Kish I, s. 99. v. d.; Barton, UP IX-I, Nr. 1-3; Deimel, LAK s. 73 v. d.; Wirtschaftstexte aus Fara, s. 1 v. d.; Th. -Dangin, RTC s. 1-II, Nr. 1-15.

3 Deimel, Wirtschaftstexte, s. 3, s: 18.

4 Mısır'da tarihçi Diodor'un (1, 94), daha ilk kral Menes tarafından meydana getirilmiş bir kanun bulunduğu hususundaki ifadesini Mısır kaynakları teyit etmemekte ve yazılı gerçeğin bir kanunun mevcut olmadığı anlaşılmalıdır: E. Seidl, Einführung in die Aegyptische Rechtsgeschichte 1 (1951), s. 19 ve n. 39, ayrıca muk. s. 20-21. Nitekim J. A. Wilson da daha kesin ifadelerle Önyasya'nın diğer kavimlerinin kanunlarıyla mukayese edilebilecek bir kanunun Mısır'da bulunmadığını, ancak tradisyona göre M. Ö. 700 yıllarında kral Boccharis'in bir kanun vaz'et-tiğinden bahsedildiğini söylemektedir: JAOS Suppl. No. 17, s. 5.

5 E. Seidl, Einführung in die Aegypt. Rechtsgeschichte 1, s. 21 v. d. ve bilhassa s. 29. Mısır'da, tarih, metin, şahit isimleri ve yazıcı kayıtlarını ihtiva eden mahdut sayıdaki gerçek mukavele veya senetler ancak Yeni Devlet zamanında, yâni 18. hanedan'dan itibaren görülmektedir. Mısır'da kral, idare ve otorite telâkkilerinin kanun vaz'ına müsait olmadığı hususunda ayrıca bk. San Nicolo, Beitrage, s. 33 v. d.

6 J. A. Wilson, JAOS Suppl. 17, s. 5-6.

7 San Nicolo, Beitrage, s. 133 v. d.

krallıklarının mukadderatında bunların söz sahibi bulunduğu ve hattâ kralları dahi bunların tesbit ettikleri ve piktografik işaretler arasında "yaşlılar" ve "mcc-lis" mefhumlarına karşılık olan işaretlerin seçilebildiği ileri sürülmektedir⁸.

M. Ö. 3000 lerde, siyasi lider olan beye, şehir beyine, veya kirala ait çivi yazısı işaretlerinin bol bol görülmesi ve birtakım isimlerin terkinde kullanılmaları da Sumer cemiyetinin seviyesi hakkındaki düşüncemizi kuvvetlendirir ve onun siyasi cemiyet hâlini çok önceden beri iktisap etmiş olduğunun diğer temel delillerini teşkil ederler⁹. Şüphesiz, yeni icad edilmiş ve yeni inkişaf etmekte olan bir yazıda, başta kral olmak üzere, devlet başındakilere ait işaretlerin hepsinin birden bu er kademedede görülmemiş olmasını tabii saymak lâzımdır¹⁰. Bu hâl, bu mefhum ve unvanların ve onları taşıyan siyâsî şahsiyetlerden bir veya diğerinin mevcudiyeti aleyhine delil olamaz¹¹. Nitekim Erhanedan devrine tekaddüm eden Cemdet Nasr çağında bazı dini sahnelerde kral tasvirleri bulunmakta, yarı giyinmiş veya çıplak olarak tasvir edilen erkekler arasında kral farklı bir şekilde tam giyinmiş ve elbiseli hâlde gösterilmektedir¹².

Ayrıca Mezopotamya'da, Sumerlilerden önceki yerli halkın diline ait olacağı düşünülen birçok meslek adına daha bu devir vesikalarında rastlanmakta ve bunların başında *ugula* denilen bir âmir ile *nubanda* denilen çavuşların bulunduğu bilinmektedir. Bunlara Sumerliler pek çok yenilerini eklemiştir¹³.

Bütün bunlar Sumerlilerin teşkilâtli siyasi cemiyet hâlini daha eski devirlere irca eden kuvvetli delillerdir¹⁴. *en* "hey", *lugal* "kral", *ensi* "şehir beyi" kelimelerinin ise, hâlis Sumerce kelimeler olması "teşkilâtli siyasi cemiyet" ve böyle bir cemiyetle sıkı sıkıya ilgili "hukuk anlayışı ve hukuk müesses-

8 H. Frankfort, *Kingship and the Gods*, Second Impression (1955), s. 215 y. d., n. 1-5.

9 W. W. Hallo, *Early Mesopotamian Royal Titles* (American Oriental Series 43), 1957, s. 3 v. d., 12 v. d. 34 v. d.

10 A. Falkenstein, *Archaische Texte aus Uruk* (Ausgrabungen der Deutschen Forschungsgemeinschaft in Uruk-Warka, Bd. 2), Zeichenliste, s. 100-106, s. 57, 61; kral işareti ancak Fara'da görülmeye başlıyor: A. Deimel, *Die Inschriften von Fara I*, Liste der archaischen Keilschriftzeichen, s. 19, Nr. 165.

11 Sumer kral listelerinde Tufan'dan önceye ait birçok ve binlerce veya yüzlerce yıl hüküm sürdükleri (!) kaydedilen kralların geçmesi de bunun bir teyididir: T. Jacobsen, *Sumerian King List* (Assyriological Studies No-11), s. 70 v. d. Her ne kadar Jacobsen kral listelerinin Tufan'dan önceki kısmının orijinal olmayıp sonradan ilâve edildiğini tesbit etmiş ise de (s. 61-68), Mezopotamya'da krallık müessesinin çok eski olduğunda ve daha Tufan'dan önce hüküm sürmüş kralların bulunduğu haberinin an'ane hâlinde nesilden nesile intikal ettiğinde şüphe yoktur. Nitekim Babil'in, Tufan'dan önceki kısmı kırk olan A ve B kral listelerinde de (neşir yerleri için bk. A. Poebel, *Missellaneous Studies Assyriological Studies No. 14*, s. 110, n. 1-2) "Tufan'dan sonraki krallar" kaydı bulunmaktadır (Yalnız II. İsin sülâlesine ait Babil C kral listesi ise Poebel tarafından, *The Second Dynasty of İsin According to a New King List Tablet Assyriological Studies No. 15* adı altında işlenmiştir.).

12 Parrot, *Sumer* (1960), s. 74 A: Bir mühür üzerindeki mukaddes kayıt tasviri. Ayrıca III. Uruk tabakasından çıkmış olan meşhur Uruk vazosu üzerindeki tasvirler için bk. Aynı eser, s. 70-74.

13 Landsberger, *Mezopotamya'da medeniyetin Doğuşu* (DTCF Dergisi II-3), s. 425-427.

14 Landsberger, *Sumerler* (DTCF Dergisi 1-5), s. 91; E. Bilgiç, *Anadolu'nun ilk tarihî çağının mühim bir meslesi*, Türk Tarih Kongresi Zabıtları V (1960), s. 118 v. d.

sele ri" bakımından Sumerliler hesabına kaydedilmesi gereken dikkate değer hususlardır.

Her toplulukta olduğu gibi Sumer topluluğunda da gittikçe gelişme neticesi insanlar arasındaki muamelelerde incelik artıp münasebetler çeşitlendikçe, yazı ve dil de tabîî gelişme seyrini takip ettikçe, hukukî muamelelerin ve münasebetlerin de vesikalarla tesbitine daha çok yer verilmiş bulunmaktadır. Nitekim, artık hakiki tarihi kitabelerin de bol ölçüde ele geçmeye başlaması itibarile, hakikaten tarih şuurunun uyandığı ve asıl tarihî devre girildiği müşahede edilen ve bugün takriben M. Ö. 2600-2400 yıllarına tarihlediğimiz Lagaş Hanedanı zamanında "Eski Sumer Devri" diye adlandırdığımız çağın mebzul vesikalarıyla karşılaşırız. Ancak vesikaların, bilhassa saray ve mabet emlakine, gelir ve giderlerine, umumî tediyelere, Tanrıçe *Bau'nun* tarlalarının sulanmasına, kanal kazılmasına, saray işçi ve balıkçılarına, ziraat âletlerine dair listelerden ibaret olması; kiralın veya şehir beyinin karısının, prenslerin, saray memur ve amelelerinin şahsî tediye hesaplarının da büyük bir yekûn tutması, diğer yerlerden çıkan çağdaş vesikalardan da esas itibariyle şehir beylik ve krallıkları halinde olduğunu bildiğimiz, o zamanın Sumer idare teşkilâtının bir nevi devletçilik karakterini taşıdığını gösterir¹⁵.

Bu devletçilik idaresi tarzı yâni etatizm, daha Erhanedan'ın sonlarından itibaren gelip cenubî Mezopotamya'ya yerleşmiş olan Sâmilerin, Akadlı halk tabakasının tesiri ve tabîî tekâmül dolayısıyla Sumer cemiyetinin telâkkilerinde zamanla husule gelen bazı değişiklikler dışında, Akad hanedanını takiben tekrar canlanan Sumerlilik ve tekrar kurulan Sumer şehir devletleri zamanında hususiyile yine Lagaş ve Ur'da aynen tatbik edilmiştir¹⁶. İlk defa olarak Mezopotamya'da bir büyük İmparatorluk kurmuş olan Sami Akadlılar devri 2400-2200 ve bunu takip eden Yeni Sumer devri 2200-2000 arasına düşmektedir. Sumer devlet teşkilâtının bahsedilen karakteri dolayısıyla da bu devirden elde edilen vesikalar içerisinde, fertler arasındaki gayri menkul alış verişine ait mukaveleler azdır. Daha çok esir ve menkul mal alım satımı bahis konusudur¹⁷. Bu hal de hukuk anlayış ve tatbikatının ve hukukî vesika çeşitlerinin devlet şekil ve anlayışına ne derecede bağlı olduğunu, sahamız bakımından delil ve teyidini teşkil eder¹⁸.

Hukukun ilk ve asıl kaynağı olmak üzere gelişen örf, âdet ve teamülün, daima mahfuz kaldığında ve bundan sonra da yerini muhafaza edeceğinde şüphe yoktur¹⁹. Bugün dahi teâmüli hukukun, vazedilmiş kanunlar yanında asıl itibar mevkiini muhafaza ettiği cemiyetler ve milletler vardır. Fakat haddi zatında, medeniyet seviyesi yükselmiş cemiyetlerde, hukuk kaidelerini değişmez

15 Landsberger, DTCF Dergisi 1-5, s. 89-92; E. Bilgiç, Belleten 44, s. 576-78.

16 E. Bilgiç, Belletn 44, s. 580-82.

17 E. Bilgiç, Belletn 44, s. 579 v. d'.

18 Gerçekten Speiser'in Authority and Law in Mesopotamia adlı makalesinde dediği gibi "Hukuk sistemleri devlete temel olan mefhumları tamamlar ve aksettittir": JAOS Suppl No, 17. s. 11.

19 San Nicolo, Beitrâge, s. 63.

ve açık bir şekilde toplayan ve tanıtan metinlere daha çok ihtiyaç duyulduğu ve bunda emniyet mülâhaza edildiği muhakkaktır. Her halde bu ihtiyaç ve mülâhaza, müttekâmil bir cemiyet ve devlette kanun vaz'ı fikrinin temeli olmuş ve böylece hukukun kaynaklarından ikincisi ve en mühimi olan **kanun** doğmuş olmalıdır.

Mezopotamya'da da, eski Sumer kültürünün tam şeklini aldığı Lagaş hanedanının son kiralı Urukagina zamanında ve onun tarafından bu tecrübenin yapıldığına şahit oluyoruz²⁰. Bununla, hukuk sahasındaki, bahsettiğimiz içtimaî ve fikri tekâmülün delili Mezopotamya topraklarında M. Ö. takriben 2400 yıllarından biraz sonra verilmiş olmaktadır.

Şimdiye kadar keşfedilmiş olan Sumer kanunları:

Mezopotamya, bilhassa tarihinin, 2400 lerden Yeni Babil İmparatorluğu'nun ortadan kalkışına, yâni M. Ö. 539 yıllarına ve hattâ Akadçanın lehçeleri olan muahhar Babilce ve muahhar Asurcanın ve çiviyazısının hukuki ve günlük vesikalarda kullanılmağa devam ettiği İsa'nın doğumuna kadar, ele geçen çeşitli hukukî muamelelere ait sayısız mukavele, senet ve zabıtlara²¹ ve hususiyle muhtelif kanunlara²² göre, bir hukukî nizam âlemi olarak kendini gösterir. Binaenaleyh şimdi, mevzua girmek ve onu kavramak için lüzumlu saydığımız bu toplu mutâlâalardan sonra artık doğrudan doğruya kanun mevzuuna intikal ve dikkatimizi, Mezopotamya kavimlerinin arka arkaya meydana getirdikleri kanunlar üzerinde teksif edebiliriz.

1 - Urukagina talimatnamesi²³:

Filvaki *Urukagina'nın* eldeki metni doğrudan doğruya kanun olarak kaleme alınmış değildir. Tarihî, kitabeler içerisinde yer almış olan bu metinler esas itibarıyla bir "reform talimatnamesi" mahiyetindedir. Ancak buna meslek muhitinde kanun adı verenler bulunduğu gibi²⁴, bilhassa ifade ve uslûbunun yer yer hususi bir komplasyon telkini yaptığına da dikkat çekilmiştir²⁵. Gerçekten bu talimatname, temas ettiğimiz üzere iki tarihî kitabe içerisinde yer almakla beraber, tıpkı az aşağıda bahsedeceğimiz kanunlar gibi, kiralın, Lagaş tanrısı Ningirsu ve tanrıçesi Bau ile tanrıçe Nanşe'ye ithafen yaptırdığı mabedlerden, kanallardan ve şehir surlarından kısaca bahseden bir prolog ve aynı mahiyette bir epilog'u da ihtiva etmekte, bu iki kısım arasında asıl talimatname metni bulunmaktadır. Bu içtimaî ve idarî reformun özü, bu kısımdaki "kral eskiden

20 Bk. aşağıda n. 23.

21 E. Bilgiç, Belleten 44, s. 571 v. dd.

22 Kanunların neşredildiği ve işlendiği başlıca eserler aşağıda bu kanunların sırasında verilmiştir. Fakat umumi mahiyette olmak üzere bk. S. N. Kramer, From the Tablets of Sumer, Colorado, 1956, s. 47 v. d. (Almanca neşri: Die Geschichte beginnt mit Sumer, Frankfurt am Main, 1959, s. 50 v. d.).

23 A. Deimel, Orientalia 2 (1920), s. 3 v. dd. ; Thureau-Dangin, Les Inscription de Sumer et d'Akkad, Urukagina cone A, col. VII, 1 v. d., cone B-C, col. VIII, 7 v. dd., col. XII, 21 v. d.

24 San Nicolo, Beitrage, s. 65.

25 Speiser, JAOS Suppl. No, 17, s. 13, n. 30.

mevcut olan hüküm ve âdetleri tekrar tesis ve ihya etti ve kendisinin kiralı olan tanrı Ningirsu'nun sözünü (memlekette) hâkim kıldı²⁶" ve "hürriyeti tesis etti, öksüze ve dul kadına kuvvetli (kimse haksızlık) yapmadı²⁷" ifadelerinde toplanır. Bıraktığı başka bir vesikada da yaptığı reformlar kaydedilen bu kiralın mühim içtimaî hareketlerinden diğer birisi ise polyandrie (bir kadının birden fazla kocası olması hâli) yi bertaraf etmiş olmasıdır²⁸.

2- *Urnammu kanunu:*

Urukagina'nın talimatname metninden sonra, Mezopotamya'da tam kanun formunu haiz olarak elimize geçen vesika, III. Ur hanedanının ilk kiralı olan ve 2100 tarihlerine koyabileceğimiz *Ur-Nammu'ya* aittir²⁹. Bu Sumer kiralının İstanbul Eski Şark Eserleri Müzesi Nippur koleksiyonu arasında 3191 envanter numarasında kayıtlı olan kanununa ait tablet maalesef çok iyi bir şekilde mahfuz kalmamıştır. Fakat mevcut kısımdan da vazedilmiş bir kanunun bütün hususiyetleri öğrenilmektedir.

Eldeki nüsha Hammurabi zamanına ait yâni takriben 1700 tarihlerinden bir kopye olmakla beraber bunun aslının *Ur-Nammu* zamanında telif edildiği şüphe götürmez. Bu kral da zaten başka metinlerde dahi kanun vâzı'ı olarak zikredilmektedir³⁰.

Urnammu kanununun uzun bir prolog'u vardır. Bu prolog teolojik, tarihî ve ahlâki olmak üzere üç kısma ayrılabilir. Teolojik kısımda Ur şehrinin, tanrılar tarafından Sumer ve Akad krallığının merkezi olarak seçilmesinden, tarihî kısımda kral *Urnammu'nun* Sumer ve Akad memleketleri üzerinde hâkimiyetini târsin için giriştiği faaliyetlerden ve daha uzun olan ahlâkî kısımda, Sumer memleketindeki bürokratik suiistimallerden ve kiralın reformlarıyla bunları bertaraf ve çeşitli tartıları ve ölçüleri islâh ettiğinden ve nihayet sakatları, yetimleri ve fakirleri fena muamele ve suiistimallerden koruduğundan bahsedilmektedir.

Asıl kanun maddeleri kısmından 22 si mahfuz kalmıştır. Binaenaleyh eldeki tabletin, kanun serisinin ilk kısmını teşkil ettiği muhakkaktır. Bu tablet üzerinde bulunan 22 paragraf, büyüçülüğe, asker kaçaklarına ve yaralanmaya ait hükümleri ihtiva etmektedir ki, bunlar kısım kısım Hammurabi, Eşnunna ve Hitit³¹ kanunlarındaki mümasil mevzulara tahsis edilen hükümlere esaslı surette benzerlik arzemektedirler. Şüphesiz kanunun daha birçok maddeleri ve sonunda da bir epilog'u bulunmakta idi.

26 Th. -Dangin, Les Inscription de Sumer et d'Akkad, Urukagina cone B-C, col. VIII 7 v.d.

27 Th. -Dangin, Ayni eser, cone B-C, col. XII 21 v.d.

28 Th. -Dangin, ayni eser, Urukagina plaque ovale III, 20-24; Deimel, *Orientalia* 2, s. 10. Urukagina'nın reform metinlerinin Deimel'in tetkikinde yeniden transkripsiyon ve tercümesi verilmiş, filolojik ve tarihi izahları yapılmıştır.

29 S. N. Kramer-A, Falkenstein, *Ur-Nammu Law Code*, *Orientalia* NS 23 (1954), s. 40-51.

30 Th. -Dangin, Ayni eser, s. 266, clou en argile B, col. I, 15-18.

31 B, Hrozný, *Code Hittites*, Paris 1922; E. Neufeld, *The Hittite Laws*, London 1951; J. Friedrich, *Die Hethitische Gesetze* (Documenta et Monumenta Orientis VII), Leiden 1959. Friedrich'in eseri hakkında iki tenkit ve tanıtma yazısı Güterbock tarafından neşredilmiştir: *JCS XV-2*, 1961, s. 62 v. d.; *JCS XVI-1*, 1962, s. 17 v.d.

Bahsettiğimiz eski Sumer devri reform talimatnamesi ile *Urnammu* kanunu ve her ikisinin muhtevası bir kanun an'anesinin Sumer memleketinde ve Sumerliler arasında teessüs etmiş olduğunu vuzuhla ortaya koymaktadırlar. Fakat hemen aşağıda üzerinde duracağımız Akadca tedvin edilmiş kanunlardan çıkan kanaatler de öne alınıp bunlarla birleştirilince, müstakbel kazıların ve müze arşivlerinde yapılacak müteakip keşfiyatın, diğer Sumer kralları tarafından vaz ve telif edilmiş olan başka Sumerce kanun ve talimatname nüshaları ortaya koyacağı da kuvvetle tahmin edilebilir.

Mezopotamya'daki Sami kavimler tarafından meydana getirilen kanunlar :

Bahsedegeldiğimiz üzere, Mezopotamya'nın Sami asıllı kral veya hükümdarları da Sumer örnekleri gibi kanun vaz veya terkibine devam edegelmişlerdir. Sıra ile görüleceği üzere bunlardan, muhtelif devirlere ait olmak üzere şimdiye kadar beş tanesi ele geçmiştir³².

1- *Lipit-İştâr kanunu*³³ :

Hâlihazır bilgimize ve buluntulara göre, başlangıcı 2000 tarihlerine rastlayan ve 200 yıldan fazla devam etmiş olan İsin hanedanının beşinci kralı *Lipit-İştâr'ın* kanunu Sami kanunlarının başında gelir. Takriben M. Ö. 1920 yıllarında tahta geçmiş ve 11 yıl hüküm sürmüş olan bu kralın kanunu da Nippur'da ele geçmiştir. Sumerce telif edilmiş olması ve birbirleriyle irtibatı farke edilerek ilk defa neşredilen, Nippur'da bulunup Pennsylvania Müzesine intikal etmiş üç tablet ile Uruk'ta bulunup Louvre Müzesine gitmiş olan diğer bir tablet üzerinde vazı'nın isminin geçmemekte olması itibariyle sahamız litera-

32 Bu sayı tabii şimdiye kadar ele geçmiş kanunlara göredir. İsin hanedanı krallarından kanun vâzı'ı kral *Lipit-İştâr'ın* babası *İşme-Dagan'ın* da, bir ilâhideki "Sumer memleketine adaleti koydum" ifadesinden kanun vaz'etmiş Krallardan diğer birisi olduğu anlaşılmaktadır: Falkenstein, *Orientalia NS 19*, s. 103, n.1.

Ur-nammu'nun bir metindeki (Alçıdan çivi üzerindeki metin: Th. -Dangin, *Les Inscriptions de Sumer et d'Akkad*, s. 266, col. I 15-18) "Güneş tanrısının âdil kanunlarına göre idare etti, adaleti hâkim kıldı"; *Lipit-İştâr'ın* bir vesikasındaki (Gadd, *The Early Dynasties of Sumer and Akkad*, 34 II, 4-12) "Sumer ve Akad memleketinde adaleti tesis ettiğim zaman"; Hammurabi'nin ise kendi devrine ait veya o devre temellenen hukuki kayıt ve kaynaklardaki (Landsberger: *ana ittisu*, s. 101-106; Meissner, *Beiträge zur Assyriologie III*, s. 493-523) ifadelerden birer kanun vâzı'ı oldukları tahmin edilebiliyordu. Aynı şekilde, kanun metinleri ele geçmemiş olmakla beraber, haklarındaki kayıt ve işaretlerden kanun vaz'etmiş olacaklarını tahmin edebileceğimiz Krallar vardır. Bunların başında Akadlı Sargon gelir. II R 48b, 40 yerinde ondan "adalet kralı, adâletten söz eden Kral" diye bahsedilmektedir. Daha sonraki devirlerde de Babil ve Asur Kralları adaleti tesis etmek "misaram sakânu" tâbirini bol kullanmakta iseler de, sonradan bu tâbirin kullanılmasının teamül hâline gelmiş olması, Sargon gibi daha eski Kralların ifadelerinin ciddiye alınmamasına bir sebep teşkil etmese gerektir ve bu hususta Ur—Nammu, *Lipit-İştâr* ve Hammuarabi hakkında kaydettiğimiz yerler dikkate şayandırlar. Muk. et. San Nicolo, *Beiträge*, s. 69. n. 3.

33 F. R. Steele, *The Code of Lipit-İştâr*, Museum Monographs University Museum, Philadelphia 1952 (Reprinted from *AJA LII-3*, 1948); Falkenstein-San Nicolo, *Das Gesetzbuch Lipit-İştâr von İsin*, *Orientalia NS 19*, s. 103-117; Korosec, *Zakonik Mesta Eşnunna in Lipit-İştârjev Zakonik*, Slovenska Akademia Znanosti in Umetnosti, Classis I: *Historia et Sociologia*, Ljubljana 1953, s. 97 v.d.

türünde Sumer Kanunu³⁴ diye tanınmış olan bu kanunun bir müddet önce Pennsylvania Üniversitesi müzesindeki diğer dört parça ile de irtibatı ve birçok noktalarda aynıyeti tesbit edilmiş ve bunlarda kanun vâzı'nının da adının geçmekte olması sebebiyle sekizinin birden aynı büyük bir kanunun parçalarını veya ayrı tabletler üzerine kopye edilmiş kısımlarını teşkil ettiği STEELE tarafından tesbit edilerek yeniden ve bir bütün halinde neşredilmişlerdir³⁵. Sonradan bulunan ve asıl tek büyük tablete ait olan dört parçadan, kanunun, yirmi sütun halinde ve her sütunda 60 satırdan yekûnen 1200 satır kadar olduğu da tahmin ve tesbit edilmiş, mevcut sekiz parçanın muhtevası olarak kanunun 400 satırı da restore olunmuştur.

Bu çalışmaların neticesine göre prolog 100 satır kadar tutmakta ve 38 paragraf tamamen veya kısmen restore edilmiş bulunmaktadır. Kanunun Sumerce kaleme alınmış olması herhalde, doğrudan doğruya Sumer kültür mirasına yâni Sumerce bir asla dayanmış bulunmasından ve Yeni Sumer Çağı ve III. Ur hanedanı yeni sona ermiş olmak itibariyle henüz Sumercenin geniş ölçüde kullanılmakta ve Sumerli halkın oldukça kesif bir-tabaka teşkil etmekte olmasından ileri gelmektedir. Fakat kısa zaman sonra Sumercenin konuşma dili olmaksızın tamamiyle çıkıp mekteplerde öğretilen bir ölü dil hâline geldiği malûmdur.

Lipit-İştâr kanununun prologu ve epilog'u *Hammurabi* kanunununkilere umumi bir benzerlik göstermektedir. Prolog'da tanrıçe *Ninisinna'nın* İsin hâmisî seçildiğinden³⁶, Kral *Lipit-İştâr'ın* büyük tanrılar olan *Anu* ve *Enlil* tarafından "memlekette adaleti tesis etmek, şikâyetleri bertaraf etmek" ve "Sumerlilere ve Akadlılara iyilik getirmek" üzere seçildiğinden³⁷, kendisinin Nippur, Ur, İsin, ve Sumer-Akad halkını, ihtimal II. Ur hanedanının düşmesine sebep olanların esaretinden kurtardığından ve "tebaası arasında âdil aile münasibetleri tesis ettiğinden" bahsedilmektedir³⁸.

Epilog'da da hemen hemen aynı noktalar üzerinde durulmakta, yine kanunun vaz'ı ile irtibatlı olarak güneş tanrısı *Utu* ile İsin Tanrıçesi *Ninisinna* birlikte zikredilmektedir³⁹. *Hammurabi* kanununda da kanunun vaz'ı ile alâkalı olarak yine güneş tanrısı *Şamaş* ve onunla birlikte, bu defa Babil'in hami tanrısı olan *Marduk* bulunur. Her iki kültür çevresinde (İsin ve Babil) güneş tanrısının hak ve hakkaniyet tanrısı olarak kabul edilmekte olması dolayısıyla *Lipit-İştâr* ve *Hammurabi* kanunlarında *Utu* ve *Şamaş* beşeriyete kanun bahşeden tanrılar olarak vasıflandırılmaktadırlar. Aynı şekilde her iki şehrin hami tanrı-

34 San Nicolo, Beitrâge, s. 66.

35 *Lipit-İştâr* kanunu hakkında ilk haber F. R. Steele tarafından AJA LI (1947), s. 158-164 de verilmiş ve aynı ilim dergisinin Vol. LII-3, s. 425-450, Lev. XXXIX-XLV inde, yukarıda n. 33 de bildirdiğimiz gibi ilk neşri onun tarafından yapılmıştır.

36 Steele, Aynı eser, s. 10, col. I, 12-19.

37 Steele, Aynı yer, col. I, 20-32. Başkacada gerçekten *Lipit-İştâr'ın* adalet tevzii işine büyük önem verdiği ve "adliye sarayı=e-nig-si-sâ" tesis ettiği diğer kayıtlardan bilinmektedir: F. Stephens, JAOS 70, s. 179-181.

38 Steele, Aynı eser, col. II, 1-12, 17-34.

39 Steele, Aynı eser, s. 23, col. XIX, 6 v.dd. ve s.27.

ları da bu semavi ve ilâhî hâkim ile mahmileri arasında mutavassıt olarak telâk-ki edilmektedir. Her iki kanunun epilog'ları son satırlarında daha çok birbirlerine benzemekte, bu kanunların metinlerine ve hükümlerine riayet edeceklerin takdisi ve etmiyeceklerin tefini ile sona ermektedir. Aradaki esaslı fark, *Hammurabi* kanununun her üç kısımda da, yâni prolog, kanun metni ve epilog'da daha tafsilâtlı olmasındadır.

Lipit-İştâr kanununun mahfuz kalan maddelerinde gemi inşaatı ve kira işleri, gayri menkuller, kölelik, timar, veraset, evlenme, hayvan kiralama bahisleri bulunmaktadır⁴⁰ ki, bunlar da *Hammurabi* kanununun birçok maddelerinde tamamen veya büyük kısmı itibariyle akis bulmaktadır⁴¹.

2- Eşnunna kanunu:

Mezopotamya'da yeni keşfedilen kanunlardan birisi de, Iraklıların kazıları neticesinde Bağdad'a çok yakın olan Tel Abu Harmal (eski *Şaduppum*) da aynı tabakada iki ayrı metin olarak bulunan ve ilk defa Iraklı TAHA BAQIR tarafından⁴² farkedilip, Â. GOETZE tarafından rapor halinde neşredilen Akadça *Eşnunna* kanunudur⁴³. Eşnunna veya bugünkü Tel Asmar, *Hammurabi'* -den evvel mütakil bir küçük Krallığın merkezi idi ve kanun metninin bulunduğu Tel Harmal da bu Krallığın hudutlarına dahildi⁴⁴. Kanun metninin bulunduğu II. tabakada, *Eşnunna* Kralları olan *Daduşa* ve *İbalpiel II* zamanına tarihlenen tabletler bulunduğu ve II. *İbalpiel'in* saltanatına, *Hammurabi* tarafından kendi saltanatının otuz birinci yılında son verildiği için eldeki nüshaların *Hammurabi'den* biraz önceye ait olmak üzere *Daduşa* zamanından olacağı tebit edilmiştir.

Metnin kısa mukaddimesinde (preamble) tarih kısmı kırık olduğundan kanunun asıl vaz' eden kiralın adı tesbit edilememektedir. Fakat gerek 1954 de SZLECHTER'in neşrettiği⁴⁵, gerekse GOETZE'nin ön raporundan sonra bu kanuna tahsis ettiği⁴⁶ eserlerde her iki nüshanın yazılış farkları ve üslûp-

40 Steele, Aynı eser, s. 13-22 (col. V-XVIII). Yalnız kanunun asıl paragraflara ait kısmı XII. sütuna kadar fazla netice çıkmayacak derecede haraptır. Hattâ bazı sütunlar yoktur ve XI ve XII. sütunların mevcut kısımları da Philadelphia müzesinde Kramer tarafından bulunan ve yine F. R. Steele tarafından işlenen bir fragmandan elde edilmiştir: AOr XVIII 1-2 (Symbolae Hrozny III), s. 489 v. dd.

41 Bilhassa benzer noktalar için muk. et:

Lipit-İştâr kanunu parag. 4-5: Hammurabi kanunu parag. 236-240.

Lipit-İştâr kanunu parag. 7-10: Hamm. kanunu parag. 59-65.

Lipit-İştâr kanunu parag. 12-17: Hamm. kanunu parag. 15-21.

Lipit-İştâr kanunu parag. 20-27: Hammurabi.k. parag. 178-184.

Lipit-İştâr kanunu parag. 34-38: Hammurabi k. parag. 247-248.

42 Taha Baqır, Sumer II-2 (1946), s. 22-29; Sumer IV-1 (1948), s. 52 v.d.

43 A. Goetze, The Laws of Eshnunna, Sumer IV-2, s. 63 v.dd.

44 Eşnunna ve çevresinin tarihi T. Jacobsen tarafından, Frankfort—Lloyd-Jacobsen, Girmir-in Temple (OIP 43, 1940), s. 196 v.dd. de işlenmiştir.

45 E. Szlechter, Les Lois d'Eshnunna, Paris 1954 (Publications de l'Institut de Droit Romain de l'Universite de Paris, XII).

46 A. Goetze, The Laws of Eshnunna, New Haven 1956 (The Annual of the American Schools of Oriental Research, vol. XXXI).

ları inceden inceye tetkik edilmek suretiyle, hafriyat sırasında, esasen lüzumsuz metinler arasına atılmış olarak bulunduğu sabit olan bu nüshaların daha eski bir nüshadan kopye edilmiş oldukları tesbit edilmiş ve önce iddia edilen noktai nazarın aksine, *Lipit-İştar* kanunundan eski olamayacağı meydana konmuştur⁴⁷. Önceki iddia kanun metninin giriş kısmında yanlış olarak bir *Bilalama* adı okunmasına dayanıyordu. *Eşnunna* kırılı, *Bilalama* ise takriben 1980 yıllarında hüküm sürmüştü⁴⁸.

Her iki nüshanın karşılaştırılması ve kombine edilmesi suretiyle tamamı elde edilen *Eşnunna* kanunu 60 paragraftan teşekkül etmektedir⁴⁹. Kısa mukaddime (preamble) kanunun ilân tarihini, ilân eden kiralın tanrı *Enlil* tarafından seçildiği ve (ihtimal bu kanunun) *Eşnunna* kıratlığına tanrılar tarafından ihsan edildiği ibarelerini⁵⁰ ihtiva ediyor. Dikkate şayan olarak bu kanunda epilog da bulunmamaktadır.

Kanun kısmı ise muhteva bakımından yine *Hammurabi* kanunu ile, hattâ *Lipit-İştar* kanundan daha fazla yakınlık ve benzerlik göstermektedir. Ancak iki kanun arasında, *Eşnunna* kanununun daha çok zirai karakter arzemesi, *Hammurabi* kanununun aynı zamanda çeşitli sınıflara yer vermesi, *Eşnunna* kanununda gayri menkul malların müşterek aile mülkiyeti izlerinin daha kuvvetli olması ve tabii iktisaddan para iktisadiyatına geçiş devrini daha çok temsil etmesi, buna karşılık *Hammurabi* kanununun daha dakik formüle edilmiş olması, diğerinde birçok paragrafların müeyyidesiz kalmasına karşılık *Hammurabi'nin* vazih müeyyideler vaz'etmesi ve bilhassa iktisadi hayata müteallik hükümleri çok genişletmesi bakımlarından farklar vardır. Nihayet *Hammurabi* kanunu, şüphesiz zamanına ait diğer pek çok vesika ve arşivlerin de teyit ettiği üzere, onun hakiki devlet adamı karakterini de açığa vurmaktadır.

47 Szlechter, Ayni eser, s. 6 v.d.; Goetze, Ayni eser, s. 5 v.d. Hususile Goetze tarafından arkeolojik, ortografik cihetler, kopyelerin karakteri ve metin tarihi bakımından arzettiği hususiyetler tahlil edilmek suretiyle *Eşnunna* kanunu emniyetli bir surette Daduşa zamanına tarihlenmiş ve *Lipit-İştar* kanundan eski olamayacağı tesbit edilmiştir.

48 Muk. Goetze, The Laws of Eshnunna (Sumer IV-2), s. 66; San Nicolo, Rechtsgesetzliches zum Gesetz des Bilalama von Eshnunna, *Orientalia* NS 18 (1949), s. 258 v. d.; *Orientalia* 19 (1950) s. 93 v.d.; Pohl, *Orientalia* NS 18, s. 124 v.dd. (Burada kanunu transkripsiyonu tam olarak verilmştir.); Korosec-Pohl, *Orientalia* 21 (1951), s. 103; Sir John Miles-O.R. Gurney, The Laws of Eshnunna, AOr XVII 3-4, s. 174 v. d.; W. v. Soden, Kleine Beiträge zur Verständnis der Gesetze Ham. und Bilalama, AOr XVII 3-4, s. 339 v. d. Koschaker, Zur Interpretation des Artikel 59 des Kodex Bilalama, JCS V 3, s. 104 v. dd. Driver—Miles, The Babylonian Laws I, s.6 v. dd. de *Eşnunna* kanununu, Bilalama kanunu adı altında almakla beraber ona "en eski Akad kanunu" demeyi tercih etmektedirler. Metindeki izahlarımızdan da anlaşılacağı üzere şimdi artık bu kanaatin tashihe muhtaç olduğu meydandadır. Korosec de bu kanunu Bilalama kanunu diye adlandırmakla beraber Bilalama'nın kanunun vâzı'ı olmaması ihtimalini de kaydetmektedir: Slovenska Akademija Znanosti in Umetnosti, Classis I: Historia et Sociologia, Ljubljana 1953, s. 92.

49 Szlechter, Ayni eser, s. 13 v. dd.; Goetze, The Laws of Eshnunna, s. 24 v. dd.

50 Szlechter, Ayni eser, s. 13; Goetze, Ayni eser, s. 17-23.

3- *Hammurabi kanunu:*

Lipit-İştar ve *Eşnunna* kanunlarıyla mukayeseli olarak umumî hatları itibarıyla temas ettiğimiz, esasen 1902'de Sus harfiyatında P. SCHEIL tarafından bulunduğu beri dünyanın en eski yazılı kanunu diye geniş ölçüde alâka uyandırmış olan ve esas nüshası üç parça halinde ele geçmiş bulunan büyük bir bazalt blok üzerine yazılı *Hammurabi* kanunu⁵¹, mutedil kronolojiye göre 1750-1700 yılları arasında 43 yıl hüküm sürmüş olan bu kudretli eski Babil kiralı tarafından hem daha önce meydana getirilmiş olan kanunlardan ve teâmüli hukuktan terkip edilmek, hem de zamanın beliren yeni ihtiyaçları nazarı itibarıyla alınmak suretiyle meydana getirilmiştir. Bu bakımdan kanun vazı'ı *Hammurabi* hem bir komplatör⁵², hem de bir reformatör olarak vasıflanmaktadır. 1952 ve 1954'te iki cilt halinde çıkan Babil Kanunları üzerindeki eserlerinde DRIVER-MILES⁵³ de bu kanunun "Babil teamül hukukunun tâdil edilmiş manzumesi" olduğunu ve bunlardan "kanunlar mecmuası ve icmal" diye bahsetmenin doğru olmayacağını söylemektedirler⁵⁴.

Hammurabi zamanında başka bir takım eserlerde de kanunu destekleyen, ona paralel giden bir çok kayıt ve hükümler bulunduğu gibi⁵⁵, çeşitli devirlerden, lehçelerden ve yerlerden olmak üzere kanunun dublikatına ait bazı diyorit parçalar veya kanunun muahhar kopyelerini teşkil eden tabletlere ait fragmanlar da zamanla ele geçmiştir⁵⁶.

Kısaca üzerinde duracak olursak *Hammurabi* kanununun ele aldığı bahisler umumiyetle mahkemeye karşı işlenen suçlar, hırsızlık ve yataklık suçları, çeşitli arazi ve ev işleri, ticaret ve alış veriş, evlilik-aile-mülkiyet, evlâtlık edinme, taarruz ve kısas, meslek adamlarına ait suçlar, ziraat konuları, çeşitli kira ücret-

51 Scheil, Memoire de la Delegation en Perse IV, s. 11 v.dd.

52 Koschaker, Rechtsvergleichende Studien zur Gesetzgebung Hammurapis, s. 1 v. d., s. 178 v. dd.; Steele, The Code of Lipit-İştar, s.8.

53 Driver-Miles, The Babylonian Laws I-II, Oxford 1952-55, ikinci baskı: 1954-56. *Hammurabi* kanunu üzerindeki eski yeni bütün literatür bu iki ciltte toplanmıştır. Bu kanunla ilgili olarak Driver-Miles'in eserinden sonra çıkan tetkikler ise şunlardır: Meek, A New Interpretation of the Code of Hammurabi parag. 117-119 (JNES VII, s. 180 v.d.); Gordon, Stratification of Society in Hammurabi's Code (Yoshua Starr Memorial Volume, s. 17 v. d.); Nougayrol, Les Fragment en Pierre du Code Hammourabien (Journal Asiatique 1957, s. 339 v. d., 1958 s. 143 v. d.); *Hammurabi* kanunu hakkında bir Türk meslekdaşımız da İsviçre'de bir doktora tezi neşretmiştir: M. Çan Çölgeçen, Le Code d'Hammourabi, Fribourg, 1949.

54 Driver-Miles, Bab. Laws I, s. 45.

55 M. David, Adoption in Altbabylonischen Recht, s. 5. n. 15; Faust, Contracts from Larsa (YOS Babyl. Series VIII), s. 3; Landsberger, ana ittisu, s. 101-106.

56 Driver-Miles, Babyl. Laws II, s. 1-5. Driver tarafından toplanan, *Hammurabi* kanunu ile ilgili bütün esas metin ve parçalara ilâveten altısı önce şu veya bu derecede işlenmiş veya zikredilmiş, fakat ikisi hiç zikir ve neşredilmemiş olmak üzere Nougayrol'un Louvre Müzesi malzemesi arasında bularak yeniden kombine ettiği, *Hammurabi* kanununa ait 8 taş parça, yağma seferi sırasında Sus'a nakledilmiş bir değil fakat iki kanun steli bulunduğu kanaatini vermektedir ve bu yeni parçalarda asıl kanun steli metnine nazaran bazı farklar bulunmaktadır: Nougayrol, Les Fragment en Pierre du Code Hammourabien I-II, Journal Asiatique 1957, s. 339 v. dd., 1958 s. 143 v. dd.

leri ve nihayet esirler üzerinde toplanmaktadır⁵⁷. Diğer kanunlar münasebetiyle yukarıda mukayeseli olarak hususiyetlerinden ve yeniliklerinden bahsettiğimiz Babil kanununda, zamanına göre mükemmeliyetine rağmen, muhtelif kaynaklardan faydalandığı için ve yeni hükümler ilâvesi sırasında, birtakım tekrür ve iç tezadların önlenemediği de⁵⁸ kaydedilmek lâzım gelir.

4- *Asur kanunları* :

Daha öncelere ait pek çok hukukî vesikalarıyla karşılaştığımız Asur'da da sistemli kanun vaz'ı ihtiyacı belirmiş veya bu an'ane cenubî Mezopotamya'dan Hititlere olduğu gibi, tabiatile Asur memleketine ve Asurlulara da intikal etmiştir. Almanlar tarafından 1903-1914 kazıları sırasında Asur'da dokuz parça halinde keşfedilen Asur kanunlarının⁵⁹, üzerindeki kayıttan 1100 lerce Asur kiralı I. Tiglat-pilezer tarafından kopye ettirilmiş ve bazı ilâvelerle tamamlanmış olduğu anlaşılmaktadır. Çağdaş hukukî vesikalarla yazı üslûp ve ifade bakımından mukayese suretiyle bunların aslının 2450-2250 yılları arasına rastlayan bir zamanda, yine bir Kral tarafından terkip ve vaz'edilmiş olduğu tesbit edilmiştir⁶⁰. KOSCHAKER'in Asur kanununun bir hukuk kitabı (Rechtsbuch) olduğu hususundaki noktai nazarı herhalde isabetli değildir⁶¹.

Ele geçen, kanunla ilgili diğer altı parça yanında, bilhassa bu üç metin de tamamıyla birbirinin aynı olmayıp farklı kopyeleri teşkil etmektedirler. Birinci A metni 59, ikinci B metni 20 ve üçüncü C metni 11 maddeyi ihtiva etmekte ve tarih kaydı A metni üzerinde bulunmaktadır. Bu ise bir kanun metninin parçası olmak üzere hazırlanmış bulunduğu tesirini vermektedir. Binaenaleyh bu esas tablet üzerinde bulunan 59 paragrafın sadece kanunun muayyen bir kısmını ihtiva ettiği muhakkaktır. Prolog veya epilog'a ait bir iz bulunmaması da bunu göstermektedir.

Asur kanununun bugün elde mevcut kısımları kadın tarafından veya kadına karşı işlenmiş suçlar, mülkiyet ve kadının hakları kısımlarına münhasır bulunmaktadır. Bu kanunun hazırlanmasında *Hammurabi* kanununun tesirleri olduğu ve ondan faydalandığı metin mukayesesi yoluyla tesbit ve kabul olunmuştur.

57 Driver-Miles, Ayni eser, cilt I, s. 58 v. dd.

58 Koschaker, Rechtsvergleichende Studien zur Gesetzgebung Hammurapis, s. 3 v. d., s. 26 v. d., s. 73 v. d.

59 Driver-Miles, The Assyrian Laws, Oxford 1935, s. XVIII-XIX. Asur kanunları hakkındaki diğer tetkikler bu eserde toplanmış ve müellifler tarafından, daha önceki bu neşriyat kendi görüşleri zaviyesinden değerlendirilmiştir. Driver-Miles'in Asur kanunları üzerindeki eserlerinde s. 1-3 de izahları yapılan ve s. 376-379 da transkripsiyon ve tercümesi verilen Kültepe metinlerinin müelliflerinin kanaatinin aksine, herhangi bir kanunla ilgileri yoktur ve bunlar "Eski Asur Kanunları"nın fragmanlarını teşkil etmeyip, bilinen neviden Kapadokya mahkeme zabıtlarıdır.

60 Driver-Miles, Assyrian Laws, s. 4. v. d.

61 Ehelolf-Koschaker, Ein altassyrisches Rechtsbuch, s. 3-20; San Nicolo, Beiträge, s. 89 v. d. Bunlarla karşılaştırmız: Driver-Miles, ayni eser, s. 12 v.d.; J. Friedrich-H. Zimmern, Hethitische Gesetze (AO 32-2), s. 3, n.10. Meissner bu kanun ilk bulunduğu zamanlardaki gibi "Eski Asur Kanunu" demekte ısrar etmiştir: Babylonien und Assyrien, Bd. I, s. 175 v.d.

Fakat Asur kanununun mevcut kısmının daha müttekâmil bir tesir yaptığını da kabul etmek gerekir⁶².

5- Yeni Babil kanunu:

Yeni Babil çağında 625-539 yılları arasına rastlıyan büyük Babil İmparatorluğu devresinde de kanun vaz'ı ve adaletin tesisi konusu, Kralların iftihar mevzularından birisi olarak devam etmiştir. Çok evvelden beri, yeni Babil devrinin son kiralı *Nabonid* tarafından vaz'edilmiş bir kanun bulunduğu bilinmektedir⁶³. Bu kanunun tek metin halindeki, üst ve alt kısmı kırık parçasında evlilik ve vaset hukukuna müteallik paragraflar bulunmaktadır⁶⁴.

Kanun telâkkisi ve an'anesi hakkında çıkan neticeler:

En eskisinden en yenisine doğru tertip tarzları ve muhtevaları hakkında mücmel malûmat verdiğimiz, Mezopotamya'nın cenup ve şimalindeki muhtelif kültür merkezlerinde ele geçmiş ve muhtelif çevre veya bölgelerde hüküm sürmüş küçük veya büyük Sumerli veya Sami Krallar tarafından vaz'edilmiş olduğu tesbit edilmiş olan yukarıdaki kanunlarda teferruat, mahallî hususiyetler ve zaman bakımından görülen farklar dışında, müşterek cihetler üzerinde durmak ve başka metin ve yerlerdeki ilgili kayıtları da karşılaştırmak suretiyle bu hukukî vesikaların ifade ettiği mânâyı daha canlı ve derin bir şekilde kavramak mümkün olmaktadır. Ancak bu suretle, en az iki bin yıllık bir devre içerisine yayılan bu kanunlar, bunları, idare ettikleri kavimler ve halk kitleleri için vaz' ve tedvin eden hükümdarların niyet ve telâkkileri ve onlarda beliren bu ihtiyacın kaynak ve âmilleri bakımından daha esaslı bir şekilde değerlendirilmiş olurlar.

a) Bu konuda üzerinde durulması gereken ilk nokta, bahsettiğimiz kanunların, başlangıçtan itibaren, prolog, kanun metni ve epilog şeklinde tertip edilmiş olmalarının ifade ettiği mânâdır. Bunları tam olarak ihtiva etmeyenlerin olmaması sebepleri üzerinde yukarıda sırasınca durduğumuza göre, bu mânâ, Sumer cemiyetinin belki, temeli hukukî vesikalar tertibine başladığı zamanlara kadar dayanan veya yaklaşan bir kanun an'anesine de sahip olmasında aranmak lâzım gelir. Gerçekten, yazının icadı ile mukayyed bulunmakla beraber, başlangıçta da belirttiğimiz gibi, hukukî vesika tanzimi işine Mezopotamya'da çok erken başlanmıştır ve bunlar daha başından itibaren gerek tertip, gerek üslûp, gerekse formüller ve tâbirler bakımından kalıplaşmış bir hâl arzettekendirler⁶⁵. Sumerliler tarafından bu kadar önceden beri geliştirilmiş olan bu

62 Driver-Miles, The Assyrian Laws, s. 13-14.

63 Meissner, Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften XV (1918), s. 280-297.

64 San Nicolo, Beitrage, s. 85 v.d.; Driver-Miles, The Babylonian Laws II, s. 324 v. dd., s. 336-347.

65 Deimel, LAK s. 73 v.d.; E. Bilgiç, Çivi yazılı hukuki-iktisadi kaynaklar, mahiyet ve muhtevaları, Belleten 44, s. 577 v.dd.

hukuk ve kanun an'ane ve nizâmı, evvelâ, aynı sahaya göç ederek takriben M. Ö. 2750 lerden beri onlarla birlikte yaşayan Sami Akadlılar, sonra Babilliler ve Asurlular ve öte yandan da Elâmlılar, Hurriler, Hititler gibi Sami olmayıp başka başka asıllardan olan kavimler tarafından çivi yazısı ve diğer Sumer mevzuatı gibi, birtakım özellikleri ile iktibas edilmiş ve benimsenmiştir⁶⁶.

b) Kanunların prolog ve epilog'larında vâzı'ların, ne maksatla kanun vaz'ettikleri hususundaki ifadeleri de çok şayanı dikkattir.

Urukagina talimatnamesinde: "(Kral) eskiden mevcut olan hüküm ve âdetleri tekrar tesis etti ve kiralı olan tanrı *Ningirsu'nun*, sözünü (memlekette) hâkim kıldı" ve "hürriyeti tesis etti, öksüze ve dul kadına kuvvetli (kimse haksızlık) etmedi" ibareleri mevcuttu. (yukarıda: s, 109).

Urnammu kanununun prolog'unun ahlâki kısmında: "Sumer memleketindeki bürokratik suiistimallerin reformlarla bu Kral tarafından bertaraf edildiği, tartı ve ölçülerin ıslâh edildiği, yetimlerin, sakatların, fakirlerin fena muamelelerden korunduğu" ifade edilmekte idi (yukarıda: s. 110).

Lipit-İştâr kanununda: "Kiralın büyük tanrılar tarafından memlekette adaleti tesis etmek, şikâyetleri dindirmek", "Sumerlilere ve Akadlılara iyilik getirmek" maksadiyle seçildiğinden bahsediliyordu (yukarıda: s. 112).

Eşnunna kanununda da: "kiralın tanrı *Enlil* tarafından seçildiğinden ve *Eşnunna* kiralılığına tanrılar tarafından bu kanunun ihsan edildiğinden" söz ediliyordu (yukarıda: s. 114).

Ve nihayet *Hammurabi* kanununda prolog ve epilog'da çok daha teferruatlı ve mükerrer bir şekilde kiralın: "adaleti memlekette zahir kılmak için" hakikatin koruyucusu olan tanrılar tarafından çağırıldığı⁶⁷, "hak ve adaleti memleketin diline koyduğu" beyan edilmektedir⁶⁸.

Bütün bu ifadeler, temeli muhakkak yine Sumer görüşüne dayanmak üzere, Sumerli olsun, Sami olsun, Mezopotamya'lı devlet reislerinin belli ve açık bir din ve devlet anlayışı içerisinde ve tesiri altında, idareleri altındaki halka, kendileri için, halkın refah ve saadeti için dâimi gayret içerisinde olduklarını duyurmak ve bunu gelecek nesillere de böylece intikal ettirmek ihtiyacını duyurmakta olduklarının delilleridir⁶⁹.

Halbuki Mısır'da, Mısır tarihi boyunca, tanrının yer yüzündeki mümessilleri olarak değil, bizzat tanrı olarak doğdukları kabul edilen Krallar, son zamanlara kadar kanun vaz'etmekten ziyade irade ve fermanlar neşretmişler ve onların her emir ve iradeleri kanun sayılmıştır. Bu sebeple, Mezopotamya topraklarından tanıdığımız en son kanuna bir asır tekaddüm eden bir zamanda, yâni an-

66 Speiser, *Authority and Law in Mesopotamia*, JAOS Suppl. 17, s. 15; Güterbock, *Authority and Law in Hittite Kingdom*, Ayni Suppl., s. 24.

67 Driver-Miles, *The Babylonian Laws* II, s. 6, cöl. la 32 v. d.: misaram ina mâtim ana süpim.

68 Driver-Miles, *Ayni eser*, s. 12 col. V a 20 v. d.: Kittam u misaram ina pi mâtim askun.

69 Speiser, *JAOS Suppl. 17*, s. 12; Klima, *AOr XIX* 1-2, s. 37-59.

çak M. Ö. yedinci asırda Mısır'da bir kanun vaz'edilebildiği görülmektedir⁷⁰. Binaenaleyh yukarıda, kanun vaz'ı bakımından, ancak ilerlemiş cemiyetlerde kanun ihtiyacı duyulmağa başladığı hususunda ileri sürdüğümüz fikri hem tamamlamak, hem de teyit etmek üzere buna, kavimlerin din ve devlet anlayışlarının da müsbet veya menfi istikamette tesir icra ettiğini eklemeliyiz. Ve hakikaten biz Mezopotamya kurallarının kanunlarda ve başka metinlerde şahit olduğumuz bu gayretlerini Sumer din ve devlet anlayışı ile izah edebilecek durumdayız: Devirler ve Mezopotamya'nın Sumerli veya çeşitli Sami sakinleri arasındaki teferruata ait farklar bir tarafa bırakılırsa, Mezopotamya'da Kralların ilâhlaştırılmasının umumi telâkkiye hiçbir zaman hâkim olmadığı müşahede edilir. Aksine Kral, bütün Mezopotamya tarihi boyunca kendisini tanrılara yaranmak durumunda hissetmiştir⁷¹. Bunun dışında Mezopotamya kavimlerinde birinden diğerine geçen ve hepsine hâkim olan kanaata göre Kral "büyük halkın çobanı" dır⁷² ve efendileri olan tanrıya tanrılara karşı cemaatinin refahından sorumludur⁷³.

c) Sonra Mezopotamya'da, mutlak idare karşısında idare meclislerinin (Sumerce: *ukkin*, Akadça: *puhrum*), daha tarihi çağın başlarından itibaren, bir emniyet unsuru teşkil ettiği muhakkaktır. Varlığının üçte biri itibarıyla tanrı telâkki edilen *Gilgames* dahi, düşmanı *Agga'ya*. karşı harekete geçmeden önce Uruk şehri büyüklerinin ve halkın tasvibini almıştır⁷⁴. Böylece *Gilgames* destanında kralın halkın tasvibini almak mecburiyetine dair başkaca açık işaretler bulunduğu gibi, kirala yaşlıların tavsiyelerde bulunduğu ve bunun önemine işaret eden diğer kayıtlara da rastlanmaktadır⁷⁵.

Rahipler sınıfı da Mezopotamya'da Krallar karşısında dizginleyici bir faktör olmuş ve ekseriya Krallar bu sınıfın tefe'ül ve kehanetleri ile telkinlerine tâbi olmuşlardır.⁷⁶

Tanrıların, mabetlerin, şehirlerin v. s. adlarının gösterdiği üzere, Sumer dünya görüşüne göre gök yerde aksetmekte^{76a} ve ilâhî ve beşeri varlıklar memzuç vaziyette oldukları için Kral hem memleketinin ve devletinin çeşitli şûralarını tatmin etmek, hem de tanrıların kendisine tevdi ettiği işler hakkında onlara hesap vermek mecburiyetinde bulunuyordu⁷⁷.

Yıl başlarında, kralın mütenekkiren halk arasında dolaşması ve yerine lâalettayin bir kimsenin geçirilmesi merasimi de kralın halk karşısındaki duru-

70 Wilson, Authority and Law in Ancient Egypt, JAOS Suppl. 17, s. 5.

71 Speiser, JAOS Suppl. 17 s. 11, 14; Frankfort, Kingship and the Gods, s. 262.

72 Driver-Miles, Ayni eser, vol. II, s. 12: col.IV 45: re'i nişi.; Gadd, Ideas of Divine Rule s. 39 v. d; Speiser, JAOS Suppl. 17, s. 9.

73 Speiser, JAOS Suppl. 17, s. 9. 11; Frankfort, Kingship and the Gods, s. 251 v.d. s. 277 v.d. Gadd, Ideas of Divine Rule in the Ancient East, s. 41 v.d.

74 S. N. Kramer, From the Tablets of Sumer (1956), s. s. 26-32 (Almanca: Die Geschichte beginnt mit Sumer '1959', s. 35-39).

75 Kramer, Ayni eser, s. 143.

76 Speiser, JAOS Suppl. 17, s. 11.; Gadd, Ideas of Divine Rule, s. 40.

76a Speiser, JAOS Suppl. 17, s. 10.

77 Speiser, JAOS Suppl. 17, s. 11; Frankfort, Kingship and the Gods, s. 307 v. d.

munu anlatmak bakımından ve Mısır'daki Kral anlayışına nisbetle şayanı dikkat ve kayda değer bir gelenektir⁷⁸.

Bütün bu söylediklerimize, Sumer Panteonu'nda hattâ en büyük tanrıların dahi her zaman ve her mevzuda müstakil karar sahibi olmadıklarını ve bunların da kozmik heyetin kararına bağlı bulunduğunu ilâve edecek olursak, gerek din, gerekse devlet anlayışı bakımından Mezopotamya'luların tek bir tanrı veya tek bir ferde mutlak bir kudret tanımadıkları ve bilhassa T. JACOBSEN'in üzerinde durduğu üzere eski Mezopotamya'da ilk zamanlardan itibaren bir "primitif demokrasi" anlayışı ile karşılaşıldığı⁷⁹ neticesine varabiliriz. Çağdaş civar kavimler muvacehesinde Sumerlilerin ve dolayısıyla bütün eski Mezopotamya halkının, hattâ Asur hükümdarlarının en şedit ve müstebit devirlerinde bile, diğerlerinden yine de farklı bir tanrı ve Kral anlayışına ve temelinde demokratik unsurlar bulunan bir idare ve otorite sistemine sahip oldukları fikri daha çok ilgi kazanmaktadır⁸⁰.

d) Yukarıda ifade ettiğimiz din ve devlet anlayışından sonra Krallârin, vaz'ettikleri kanunlarda bilhassa, kendilerinin tanrılar tarafından seçilmiş ve hakkaniyet ve adaleti tevzi etmekle vazifelendirilmiş olmalarını belirtmeğe itinâ etmiş ve bunu an'ane haline getirmiş olmalarının mânası vuzuhla belirlemektedir⁸¹. Yâni Kralların bizzat sahip olmak ve aynı zamanda halka telkin ve tatbik etmek mecburiyetinde oldukları kanun anlayışı daha açıklıkla meydana çıkmaktadır. Bu anlayış ve an'enenin hakikaten geniş ölçüde akis bulduğu, sadece kanun geleneğinin, şimdiki malzememize göre iki bin yıl devam edip gitmesiyle değil, fakat, bahsettiğimiz üzere, mezkûr kanunların pek çok kopyelerinin ele geçmekte olmasından (yukarıda: s. 115, n. 56) ve kanun formüllerinin diğer tür nevilerinde de görülmesinden⁸² açıkça meydana çıkmakta, kanunlardan bazılarının ne derecede tatbik edildikleri üzerindeki münakaşalar ve nazârî hukuka müteallik hususlar bir tarafa⁸³, binlerce ve binlerce vesikanın ve mahkeme zabıtlarının da delil teşkil ettiği üzere, tatbikî hukuk Mezopotamya'da tam bir inkişaf kaydetmiş bulunmaktadır. Kanun metinleri de herhalde idarî merkezlerdeki umumî mahallerde halkın istifadesine arzedilmiş bulunuyorlardı⁸⁴. Bahsettiğimiz şekilde aynı din, devlet, hukuk ve kanun atmosferi içerisinde asırlar ve nesiller boyunca yoğurulmuş olmak ve kanunun kendilerine adalet getirmek maksadiyle vaz'edildiğini, doğrudan doğruya kanunlardan okumak veya bunları okutmak suretiyle halk da bu kanun anlayışını benimse-

78 Frankfort, Kingship and the Gods, s. 313 v. dd.; Gadd, Ideas of Divine Rule, s. 49.

79 Jacobsen, Primitive Democracy in Ancient Mesopotamia, JNES II, s. 159 v. dd.; Early Political Development in Mesopotamia, ZA NF 18 (1957), s. 91 v. dd.

80 Frankfort, Kingship and the Gods, s. 215 v.d.; Speiser, JAOS Suppl. 17, s. 9 v.d.

81 Bk. ve muk. yukarıda s. 117; 111, n. 32.

82 Landsberger, ana ittisu, s. 101-106 (Driver-Miles, Babyl. Laws II, s. 308-313).

83 Eilers, AO 31, s. 8. Buna karşılık bk. Koschaker, SZ 53, s. 607.

84 Hititlerde belki kanunların halka arzı ve tanıtılması hususunda, kanun stelleri bulunmadığından, aynı kuvvetle bu iddia ileri sürülemez: Güterbock, JAOS Suppl. 17, s. 22.

miş görünmektedir. Çünkü vesikalarda kanunların hükümlerine aykırı cihetler bulunmakla beraber bunlar nisbet bakımından mahduttur⁸⁵.

Son olarak temas etmek gerekir ki, Mezopotamya'daki hukuk ve kanun an'ane ve anlayışı yalnız Mezopotamya kavimlerine münhasır kalmamış, etraftaki komşu kavimlere de geçmiştir. Bu meyanda bilhassa Elamlılar, Huniler, Hititler ve Ken'anlıları hatırlamak lâzım gelir⁸⁶. Hele Hitit kanunları birtakım mefhum, hüküm ve muameleler bakımından Mezopotamya'ninkilerle esaslı noktalarda benzerlikler göstermektedir⁸⁷. Fakat daha da ileri olarak, eski Mezopotamya kavimlerinde inkişafını takip ettiğimiz bu hukuk ve kanun an'anesi, SPEISER'in de ileri sürdüğü üzere, aynı sahalarda sonradan gelişen İslâm hukuk mekteplerine tesir etmiş ve böylece yaşayışına devam etmiştir⁸⁸.

Binaenaleyh Eski Çağ'dâ bütün bu bahsettiğimiz kavim ve sahalardan her nevi hukukî vesika ve kanunları için kullandıkları yazı, vesikaların formları, üslûpları ve hattâ çok kere muhtevaları aynı olduğundan ve çoğunda dil de Akadça olduğu için, bugün KOSGHAKER'in isabetli olarak verdiği isimle "**Çivi Yazısı Hukuku**"⁸⁹ başlı başına bir tetkik sahası halindedir.

85 Schwenzner, Wirtschaftsleben (MVAG 19,3), s. 4-5; Meisner, Babyl. und Assyrien I, s. 163. Muk. Koschaker, SZ 53, s. 607.

86 Speiser, JAOS Suppl. 17, s. 15; Goetze, Mesopotamian Laws and the Historian (JAOS 69) s. 120.

87 Güterbock, JAOS Suppl. 17, s. 24.

88 JAOS Suppl. 17, s. 15.

89 Koschaker Keilschriftrecht, ZDMG 89 (1939), s. 32 v. dd.